

Taal in verandering

Artikelen aangeboden aan
Arjan van Leuvensteijn
bij zijn afscheid
van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur
aan de Vrije Universiteit Amsterdam

onder redactie van

Saskia Daalder
Theo Janssen
Jan Noordegraaf

Stichting Neerlandistiek VU
Amsterdam
Nodus Publikationen
Münster
2004

Voorzetselvariatie in de agensaanduiding en taalverandering

Marijke van der Wal*

The history of Dutch shows various markers of the passive agent until the pattern with the preposition *door* came to prevail in the 19th century. After a discussion of the Middle Dutch markers *van*, *bi*, *met*, we explore Early Modern Dutch data to discover a different variety of passive agent markers (*van*, *door*, *bij*). This variation was no major issue for contemporary grammarians, who hardly paid any attention to the passive agent marker. The Early Modern Dutch developments raise further questions, which will require a large-scale examination of a well-chosen sample of electronic text corpora.

Passive agent marker, Middle Dutch, Early Modern Dutch, sixteenth-, seventeenth- and eighteenth-century Dutch grammars

1 Inleidend

Wanneer voorzetsels vanuit het perspectief van taalverandering worden bekeken, gaat het vaak om de rol van voorzetselgroepen bij deflexie. Voorzetselgroepen nemen in de loop van de geschiedenis van het Nederlands de plaats in van genitieven, datieven en accusatieven. Met dit verschijnsel is ook het ontstaan van het voorzetselvoorwerp als categorie verbonden. Werkwoorden krijgen in plaats van naamvallen een vast voorzetsel bij zich, al is op dit gebied enige variatie te bespeuren, ook in het hedendaags Nederlands. Vergelijk bijvoorbeeld werkwoorden als *beginnen* (*met het werk beginnen*, *aan het werk beginnen*) en *denken* (*aan het probleem denken*, *over het probleem denken*). Een vergelijkbare variatie wordt echter niet aangetroffen bij de voorzetselgroep die fungeert als zo geheten agensaanduiding in een passieve zin: *het nieuwe boek is onmiddellijk door Christien gekocht*. In hedendaagse Nederlandse grammatica's geeft de agensaanduiding dan ook weinig aanleiding tot commentaar. Dat zou anders moeten zijn in diachrone grammatica's of in synchrone grammatica's van oudere fasen van het Nederlands. Het Middelnederlands kent namelijk wel degelijk voorzetselvariatie bij de agensaanduiding en ook in het Vroegnieuwlands is in dit geval variatie te vinden. De beperking tot een vast patroon met het voorzetsel *door* als enige mogelijkheid lijkt pas te dateren uit de negentiende eeuw.

De betreffende variatie in oudere taalfasen van het Nederlands roept vragen op evenals het begrip agensaanduiding of agentieve bepaling zelf. Na een korte schets van de Middelnederlandse feiten in paragraaf 3 zal ik mij concentreren op het Vroegnieuwlands, de periode van Arjan van Leuvensteijns onder-

* Adres van de auteur: Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, Universiteit Leiden.
<m.j.van.der.wal@let.leidenuniv.nl>

wijs en onderzoek. Uit historische woordenboeken als het *MNW* en *WNT* blijkt geen helder beeld van de data voor de verschillende periodes te destilleren, zodat ook de precieze ontwikkeling naar het vaste *door*-patroon onduidelijk blijft. Een verkennend onderzoek van tekstmateriaal geeft meer zicht op de Vroegnieuw nederlandse taalfeiten (paragraaf 4), taalfeiten die slechts in beperkte mate de aandacht van contemporaine grammatici hebben getrokken (paragraaf 5). Een nadere bezinning op het begrip agentieve bepaling kan de diachrone veranderingen verhelderen (paragraaf 2).

2 Agensaanduiding

Strikt genomen kunnen we het semantisch begrip *agens* slechts hanteren bij een handeling, 'action' d.w.z. een stand van zaken die dynamisch is en gekenmerkt wordt door 'control': *vandalen ruïneerden het kunstwerk*. Wanneer er geen 'control' is zoals in *de storm ruïneerde het kunstwerk*, betreft het een proces met *de storm* als 'force' (vgl. Dik 1980: 7-8). Wordt het onderscheid handeling en proces niet gemaakt, bijvoorbeeld in cognitief-linguïstische benaderingen, dan wordt het agensbegrip niet automatisch uitgebreid naar de 'force'.¹ Vergelijk bijvoorbeeld Taylor (2002: 419) die agens omschrijft als "typically **an animate entity** which instigates, or which provides the input energy to the **process** designated by the verb. Example: *John opened the door*" (vet MvdW). Vaak wordt ook intentionaliteit, eigen aan een bezielde, menselijke entiteit, gekoppeld aan het agensbegrip (zie Yamamoto 1999: 148). Dat betekent dat we bij passieve zinnen in feite alleen in gevallen als *het kunstwerk werd door vandalen geruïneerd* van een agentieve bepaling zouden kunnen spreken. Voor het Nederlands wordt bij behandeling van de parallellie actief – passief geregeld de aanduiding *door*-bepaling gehanteerd, zodat het gebruik van de term agens vermeden wordt voor zinnen als *het kunstwerk werd door de storm geruïneerd*. Wil men toch ook in die gevallen de term *agens* gebruiken, dan ligt het hanteren van een 'agentiviteits'-schaal voor de hand, een schaal die loopt van wat men traditioneel een causale bepaling noemt tot aan, in traditionele terminologie, de bepaling van de handelende persoon.

Men kan zich naar aanleiding van de voorbeeldzinnen met het werkwoord *ruïneren* afvragen of het onderscheid tussen agentieve en causale bepalingen wel relevant is. In de parallellie actieve en passieve zinnen lijken deze bepalingen zich immers identiek te gedragen. Dit onderscheid kan echter verschillen die optreden bij een werkwoord als *intrekken* verklaren: *door de noodtoestand werden de verloven ingetrokken* — **de noodtoestand trok de verloven in*; *door de generaal werden de verloven ingetrokken* — *de generaal trok de verloven in*).² Ook de beperking op het op-

¹ De term *process* wordt dan gehanteerd voor "different kinds of temporal relations, such as 'state', 'event', 'activity', etc." (Taylor 2002: 394).

² Zie ook *ANS* (1997: 1181-1182), het hoofdstuk over "de *door*-bepaling (handelend voorwerp)", waar het verschil tussen de *door*-bepaling als handelend voorwerp en een bijwoorde-

treden van bepaalde *door*-bepalingen in actieve zinnen is met het onderscheid agentief – causaal te verhelderen: agentieve *door*-bepalingen zijn niet mogelijk in actieve zinnen die een handeling uitdrukken en waar het subject dus agens is en bij processen (in de strikte zin) waar geen agens in het spel is.

Bij het onderscheiden van causaal en agentief is het niet nodig die onderscheidingen als exclusief, als elkaar uitsluitende begrippen te zien. Een agens is een specifieke oorzaak ten opzichte van de handeling, het gebeuren of het proces en valt als zodanig binnen het causale. Historisch gezien heeft de agensaanduiding zich (onder meer) ontwikkeld uit het causale gebruik van een voorzetsel (zie paragraaf 3 en voor het Engels Cuyckens 1999: 23). Een tweede ontwikkeling is mogelijk vanuit de relatie met het middel dat een rol speelt bij een handeling of proces. Het gaat dan om wat de “intermediate or secondary agent of an event” (*de koning sprak recht over zijn onderdanen door (middel van) zijn rechters*) wordt genoemd (Cuyckens 1999: 20-1). Die intermediate agent is een middel in het tot stand brengen van het gebeuren; het is een subset van de categorie middel. In geval van het Engelse *by* heeft zich uit die combinatie van middel en agens het gebruik als passieve agens ontwikkeld door ‘inductieve semantische generalisatie’ (Cuyckens 1999: 22; Geeraerts 1997: 73). Met de hier verduidelijkte begrippen zullen we de Middelnederlandse en Vroegnieuwnederlandse data onder de loep gaan nemen.

3 Middelnederlandse data

Uit eerder onderzoek van tekstcorpora is duidelijk dat in het Middelnederlands de agensaanduiding in passieve zinnen met behulp van verschillende voorzetsels kan worden uitgedrukt (Van der Wal 1986: 186-190):³

- (1) Doe hi wart verdreven *van sinen soon* [toen hij verdreven werd door zijn zoon]
- (2) Hoe Mariken seer schandelicken toeghesproken wert *van haerder moeyen* [hoe M. heel schandelijk toegesproken werd door haar tante]
- (3) Dat hi seide, dat desen brief/ *Bi hem alleene* ware ghescreven [...dat deze brief door hem alleen was geschreven]
- (4) “Gi mocht wel hier binnen comen,/ En wert u niet *bi mi* benomen” [u kunt zeker hier binnen komen/ het zal u niet door mij worden belet]

lijke bepaling van causaliteit wordt geïllustreerd aan *wij werden nat door de regen* versus *wij werden door de buurjongen nat gespoten*. Ook wordt gewezen op twee interpretaties bij *door dat kind zijn heel wat boeken verkocht*.

³ De precieze vindplaats van de Middelnederlandse voorbeelden staat vermeld in Van der Wal (1986). Omdat de gehanteerde voorbeelden exemplarisch zijn en hier niet in kwantitatieve zin gebruikt worden, is ervoor gekozen de bibliografie niet te belasten met deze referenties naar primaire bronnen.

Bij deze voorbeelden hebben we te maken met agensaanduidingen in strikte zin: er is sprake van een handeling, een menselijke entiteit of intentionaliteit. Een voorbeeld waarbij uit de context blijkt dat de voorzetselgroep een causale bepaling en geen agensaanduiding moet zijn, is het volgende:⁴

- (5) Dat Sinte Aelbrecht [het lijk] was vonden,/ *Bi ere nonnen*, die tien stonden/ Den Grave wijsde, waer hi lach [dat st. A. gevonden werd, door toedoen van een non, die toen de graaf aangaf waar hij lag]

De meest concrete betekenis van de voorzetsels *van* en *bi* is zeer verschillend, maar ze vertonen onder hun vele betekenisaspecten als overeenkomst een causaal betekenisaspect. *Van* kan, naast andere, meer op de voorgrond tredende betekenissen, ook de betekenis “ten gevolge van, door” hebben. Bij *bi* is het causale betekenisaspect zelfs zeer belangrijk: dit voorzetsel is volgens het *MNW* (I: 1233-5) “vooral in gebruik van oorzaak, reden en aanleiding”. Voorbeelden van deze causale betekenissen zijn:

- (6) Eens gevel hem (...)/ Dat hi zere tompaise was/ *Van quaden exemplen*, die hi verheeste [eens gebeurde het dat hij zeer terneergeslagen was door slechte zaken/ voorbeelden die hij had vernomen]
 (7) *Bi di* gedinct de mensce mede/ Jhesus goedertierenhede [door jou herinnert de mens zich ook de barmhartigheid van Jesus]

Dat causale betekenisaspect moet de link zijn naar het gebruik van beide voorzetsels als agensaanduiding. Het voorzetsel *van* is in mijn materiaal de meest frequente agensaanduiding. Daarmee spoort het feit dat in het *MNW* bij *van* al als tweede betekenis “uitdrukking van den handelenden persoon bij een passief ww” staat vermeld. Bij *bi* wordt in het *MNW* geen melding gemaakt van het optreden als agensaanduiding en elders (lemma *dore*; *MNW* II: 310) wordt expliciet de taakverdeling tussen *bi* en *van* beschreven als: “Ons *door* (middel) wordt in ’t mnl. weergegeven door *bi*; ons *door* (werkende oorzaak) bij act. ww. door *bi*, bij een pass. ww. door *van*”.⁵ Slechts de meest frequente agensaanduiding, die met *van*, wordt dus in het *MNW* genoemd en niet de minder frequente mogelijkheid met *bi*. Overigens wordt elders in het *MNW* (IV: 1506) ook nog het gebruik van het voorzetsel *met* signaleerd, een gebruik dat eveneens in ons materiaal voorkomt met onder meer de volgende voorbeelden:⁶

⁴ Zie ook Duinhoven (1997: 359-361), die het agentieve karakter van diverse Middelnederlandse voorbeelden in twijfel trekt.

⁵ Vanuit de betekenis ‘middel’ kan *bi* eveneens de passieve agensaanduiding ontwikkeld hebben. Bij het Engelse *by* is die ontwikkeling ook via twee paden gegaan (zie Cuyckens 1999: 23).

⁶ Volgens het *MNW* (IV: 1506) kan bij *met* de aanduiding van het middel of werktuig overgaan in de betekenis van “werkende oorzaak”.

- (8) Als mense uut den neste neemt,/Wordense *metten man* ghesteemt [wanneer men de vogels (ze) uit het nest neemt, worden ze met behulp van/door (?) de mens tam gemaakt]
- (9) Hoe si *met ere dulre minne*/ Becort was soe uter maten [hoe zij zo zeer verleid was met/ door (?) een dwaze liefde]

We moeten in die gevallen uitgaan van de betekenis 'middel' waaruit zich dan via het stadium van intermediate agent de passieve agensaanduiding kan ontwikkelen. In (8) lijkt de agensaanduiding voor de hand liggend, maar er zijn ook voorbeelden als (9) die discutabel zijn. *Met ere dulre minne* kan het middel zijn waarmee iemand (door de duivel als agens) verleid wordt. Wordt *minne* echter als personificatie opgevat, dan is het een agensaanduiding vergelijkbaar met (8). Middel en agensaanduiding (bij personificatie) liggen ook in het volgende voorbeeld dicht bij elkaar:

- (10) want die pesen liggen in den gront om dies wille dat si werden behoet ende bescermt van alle dat hem van buijten mochte gheschien *met der huijt ende met den vleesche* daer si van buijten mede gedect sijn [... dat ze (de pezen) behoed en beschermd worden voor (!) alles wat hun van buiten zou kunnen gebeuren door de huid en het vlees waarmee ze aan de buitenkant bedekt zijn]

We zien in het Middelnederlands, net als overigens in andere Westgermaanse talen, de agensaanduiding in ontwikkeling met een variatie aan verschillende voorzetsels die daarbij een, niet even grote, rol spelen. De discussie over de agentieve aard van specifieke voorbeelden illustreert tegelijkertijd hoe die ontwikkeling in bepaalde contexten kon plaatsvinden. Bij de drievoudige voorzetselvariatie in de Middelnederlandse agensaanduiding ontbreekt het voorzetsel *dore*, dat in het Middelnederlands een redengevend voorzetsel is met betekenis 'vanwege, om, om reden van, ter wille van' en geen oorzaak aanduidt en evenmin als agensaanduiding optreedt.

4 Vroegnieuw nederlandse data: een verkenning

Bij ons onderzoek naar de Vroegnieuw nederlandse data en veranderingen die optreden vanuit de Middelnederlandse drievoudige voorzetselvariatie moeten we de voorzetsels *van*, *bij*, *met*, die in het Middelnederlands een agentieve bepaling konden vormen, en het huidige voorzetsel voor de agensaanduiding, *door*, betrekken. In een eerste verkenning werd al snel duidelijk dat het voorzetsel *met*, dat in het Middelnederlandse materiaal slechts beperkt aanwezig was, voor deze latere periode geen overtuigende voorbeelden van agensaanduiding oplevert. We kunnen ons dus beperken tot *van*, *bij*, *door*, die, ook volgens het *WNT*,

alledrie ter aanduiding van een handelende persoon bij passieve werkwoorden kunnen optreden. Het *WNT* geeft ons slechts die drie mogelijkheden en informatie over de negentiende-eeuwse situatie. Vanuit het negentiende-eeuws perspectief van het *WNT* is het begrijpelijk dat *van* als verouderd wordt aangemerkt (“thans meestal *door*”) en dat over *bij* wordt opgemerkt “thans nog meest in bepaalde uitdrukkingen” (*WNT* II: 2578, XVIII: 397). Wat het *WNT* niet biedt, is zicht op de situatie in de verschillende eeuwen; een groot verschil met de *OED* waaruit dat voor het Engels, dat eveneens aanvankelijk voorzetselvariatie kent, wel is af te leiden. Om zicht te krijgen op de Vroegnieuw nederlandse periode onderzoeken we enkele teksten, elektronisch beschikbaar op de DBNL-site, als verkenning voor een uitvoeriger corpusonderzoek, dat buiten het kader van dit artikel valt.⁷ De observaties waartoe dat beperkte tekstmateriaal aanleiding geeft, bespreken we hieronder.

Onderzoek van een gedeelte uit de *Historie van Broeder Cornelis Adriaensen van Dordrecht* (1569) laat zien dat het voorzetsel *van* in deze tekst de agensaanduiders is. Voorbeelden met een menselijke agens zijn de volgende:

- (11) *ende hoe hy daeromme (...) van synen ouersten wt Brugge tot Yperen versonden wiert*
- (12) *ende tot ontlastinghe of onbeschuldunge vande loffelicken Magistraet van Brugge ende alle andere die te onrecht van hem beschuldicht werden*
- (13) *In middeler tijt/ te wijle dat dit naect vertoonen geduerde/ wert Calleen van een van de oude maechden oft denotarighen gevraecht/ of sy nu noch niet en wiste wat de discipline oft heylige secrete penitentie was*
- (14) *eenige andere menichte van volcke nemen heurlieder wech deur een dangereuse passagie/ daer sij in duysent periclen zijn om van de straetschenders oft roouers vermoort te werden*

Ook een bezielde, niet menselijke agens (15) en een onbezielde (16) komen voor:

- (15) *eenige groote menichte van liens nemen heuren wech deur een grouwelicke woestyne/ daer sij in duysent periculen zijn om van de wilde beesten verscheurt ende gheten te worden*
- (16) *oncuyssche liefhebbers der wellusticheyt/ die gheleyt worden van verscheyden begeerten*

Het voorzetsel *bij* wordt niet als agensaanduiding aangetroffen. Het voorzetsel *door*, in deze tekst *deur*, geeft een oorzaak aan. Het komt voor in causale bepalingen in actieve en passieve zinnen; in (18) naast een agensaanduiding met *van*:

⁷ Wij zien af van een precieze plaatsaanduiding van de voorbeelden, die met de zoekfunctie gemakkelijk in de DBNL-teksten (www.dbnl.org) zijn te vinden.

- (17) Int Iaer 1563. als de heymelicke discipline oft secrete penitentie *deur Betken Maes* voor alle de werelt openbaer wert
- (18) ba/ ick sien nu wel dat een wijs/ voorsichtich/ ende welgheleert Predicant/ noch altemets wel *van een out suffende wijf* bedrogen soude connen worden/ *deur een reden qualick verstaen te hebben*
- (19) de weduwen (die *deur zijn sermoenen* also ontrust werden/ dat sij in haer seluen besloten niet meer te huwen) ...

In (20) lijkt de *deur*-bepaling een agensaanduiding, maar het betreft de aanduiding van het middel waarmee Broeder Cornelis, de agens, te werk gaat:

- (20) want ghy wordt hier in dit leuen *deur de heylighe discipline oft secrete penitentie* aen dit tegenwoordich lichaem ghecastijdt/ ghepuneert/ ghesuuert/ ghereynicht/ ende ghepurgert/

Voorbeeld (21) is interessant, omdat we hier met een *deur*-bepaling te maken hebben die als een intermediate agent opgevat kan worden: door toedoen van Tanneken M. werd onder de jonge meisjes het verhaal over het dansen en kussen verteld.

- (21) Maer als dese danssinghe ende cussinge *deur een van de Deuotarigen ghenaemt Tanneken M.* onder de ionghe maechden oft disciplynkinderen gheseyt wert/ so waren de sommige daer in seer verwondert/

Dit enkele voorbeeld geeft tegelijkertijd aan hoe een overgang naar een agensaanduiding mogelijk is: namelijk door waar de context dat toelaat de *deur*-bepaling als een agensaanduiding op te vatten. De opkomst van het voorzetsel *door* in de agensaanduiding moet nog in de zestiende eeuw hebben plaatsgevonden. Werken van Karel van Mander (1548-1606) uit eind zestiende en begin zeventiende eeuw laten naast *van* ook *door* in agentieve bepalingen zien. Een paar voorbeelden uit het gedeelte over de gebroeders Van Eyck in zijn *Schilder-Boeck* (1604):

- (22) De binnenste Tafel van dit werck is uyt der Openbaringe *Ioannis*, daer het Lam *van den Ouderlingen* aen wort gebeden
- (23) Dit worde ghesien *van Vrouw Marie, Moeye van Philips Coningh van Spaengien, en Weduw van Coningh Lodewijck van Hongherien*
- (24) Oock worde *door eenige Florentijnsche Cooplieden* te Napels ghesonden aen den Coningh Alphonsus den eersten, een seer schoon stuck uyt Vlaender, *van Ioannes* gedaen:
- (25) maer alsoo men dat [=het schilderij] liet suyveren oft wasschen, is het *door onverstandighe Schilders* uytgewischt en verdorven gheworden

Merk op dat in de *door*-gevallen een intermediate agent-interpretatie (door toedoen van de agens vindt het zenden of uitwissen plaats) eventueel mogelijk is, wat niet geldt voor de *van*-bepalingen bij het aanbidden, zien en doen (= maken). Al kunnen we constateren dat *door* inmiddels als agensaanduiding kan optreden, het voorzetsel lijkt hier nog niet voor *van* inwisselbaar te zijn. In dat licht bezien, zou de voorzetselvariatie in (26) mogelijk niet als puur stilistische variatie afgedaan moeten worden:

- (26) Veel meer wercken heeft hy ghedaen, die *door den Coopliden* verre vervoert zijn geworden, en over al *van den Constenaers* met veel verwonderen aenghesien

Uit deze voorbeelden bij Van Mander mag niet opgemaakt worden dat de ontwikkeling in volgende eeuwen nog slechts een zich uitbreidend en steeds frequenter wordend gebruik van *door* impliceert ten koste van de aanvankelijk meest frequente agensaanduiding *van*. Ook het voorzetsel *bij* speelt nog een aanzienlijke rol bij sommige auteurs. Een steekproef bij Hugo de Groot (1583-1645) in zijn *Der heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt godts-diensticheyt* (1613) levert naast *door* en *van* een percentage van ongeveer 20% *bij* op en, heel opmerkelijk, bij Adriaen Valerius (ca. 1575-1625) in zijn *Nederlandtsche gedenck-clanck* (1626) treffen we zelfs bijna 80% *bij* aan. Enkele *bij*-voorbeelden:

- (27) Maer wat wierdt doe daer op gheantwoordt *by die ghene die seyden dat sy de Kercke waren?* (De Groot)
 (28) Men behoeft oock niet verde te gaen om te bewysen 't gene *by de Spanjaerden* is gepleegt/ inde Jaren 1598/99 (Valerius)
 (29) Desen voorsichtigen ende wijsen raed des Princes is *by den meestendeel der Heeren* verworpen/ ende bysonder *by den Grave van Egmont* (Valerius)

Wat moeten wij nu op grond van deze verkenning concluderen? Naast *van* en *bij* is in het Vroegnieuw-nederlands *door*, dat inmiddels ook een causale betekenis heeft gekregen en als 'intermediate agent' kan fungeren, als agensaanduiding opgekomen. Het precieze verloop chronologisch gezien zal uit een ruimer onderzoek van teksten moeten blijken. Daarbij is het van belang niet alleen op de verschijningsdata van teksten, maar ook op de leeftijd van de auteurs te letten. Volgens de schijnbare-tijd-methode zou het *Schilder-Boeck* (1604) van de in 1548 geboren Van Mander het taalgebruik van omstreeks 1568 weerspiegelen. Anonieme teksten zoals de *Historie van Broeder Cornelis* (1569) zijn voor dit onderzoek minder geschikt, omdat we niets over de leeftijd van de auteur weten.⁸ Een

⁸ Het zou overigens interessant zijn om daadwerkelijk na te gaan of het voorzetselgebruik bij de agensaanduiding een stabiel element is of dat auteurs in de loop van de tijd toch op dit punt verandering laten zien. Als testcases zouden geschriften van de langlevende auteurs als Cats, Huygens en Vondel kunnen dienen.

chronologische ordening van teksten volgens de schijnbare tijd naast de ordening volgens de werkelijke tijd zou inzichtelijk kunnen zijn voor de gevonden data. Bij het in kaart brengen van het chronologisch verloop kan het niet blijven. De vraag rijst of er enige regelmaat in de vastgestelde variatie is te ontdekken. Gaat het om willekeurige variatie of is voorkeur voor bepaalde voorzetsels afhankelijk van bijvoorbeeld het voorkomen van een persoon of zaak (\pm human, \pm animate) in de agensaanduiding? Is de voorkeur voor bepaalde voorzetsels in verband te brengen met specifieke groepen werkwoorden? Spelen regionale verschillen een rol? Een uitgebreid corpusonderzoek van elektronisch beschikbare teksten uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw afkomstig uit verschillende regio's zou licht op die vragen kunnen werpen. Zo'n onderzoek is — al wordt er van elektronisch beschikbare teksten gebruik gemaakt — toch zeer tijdrovend door de vele voorzetselgroepen die uitgefilterd moeten worden.

Ik zou met dit programma voor verder onderzoek kunnen eindigen, maar niet voordat ik heb nagegaan of vanuit een andere invalshoek nog gegevens over de agensaanduiding zijn te verkrijgen. Hebben contemporaine grammatica's, geconfronteerd met een voorzetselvariatie die blijkens steekproeven tot ver in de achttiende eeuw een gegeven is, daar geen melding van gemaakt en er mogelijk uitspraken over gedaan?

5 Agensaanduiding in contemporaine grammatica's

In het in woordsoorten ingedeelde etymologiedeelte van de Triviumgrammatica's zou de agensaanduiding bij de werkwoorden of bij de voorzetsels aan de orde kunnen komen. Ook in het onderdeel syntaxis zou het een plaats kunnen hebben gekregen. In de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584) treffen we geen expliciete opmerking aan. In Van Heule's *De Nederduitsche grammatica ofte spraec-konst* (1625) en *De Nederduitsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe* (1633) is verspreid wat meer te vinden. In het syntactisch gedeelte vermeldt Van Heule (1625: 102):

De lijdende Werkwoorden begeeren voor haer den Ofnemer/

Ofte

De lijdende Werkwoorden begeeren voor haer **de voorzettinge Van met den persoon ofte de zake/** waer van de **Lijdinge komt/** als *De geene die van God bemint wort, is dikwils van de waerelt gebaet.* (vet MvdW)

Het gaat hier om de naamval (ablatief of ofnemer) die bij de passieve werkwoorden zou moeten staan in de vorm van een voorzetsel *van* plus de persoon of zaak die "de Lijdinge" veroorzaakt, met andere woorden de agensaanduiding. Conform deze regel vinden we bij Van Heule (1633: 123) bij de uitleg van het verschil tussen *mijn Vader* en *mijnen Vader* ook de agensaanduiding met *van*:

Ic beminne mijn Vader, dat is / O mijn Vader Ic beminne, maer Ic beminne mijnen Vader, dat is Mijn vader wort van my bemint.

Vergelijkbare toevallige voorbeelden zijn te vinden bij de behandeling van woordvolgorde en buiging in het syntactisch gedeelte (Van Heule 1625: 87, 105; vet MvdW):

Twee Byvouglicke woorden/ worden somtijts wel achter een Zelfstandig woort gestelt/ als *Het is een Man goedadig, en geeert*. Ook zo vintmen *Beleyd door Spilbergen Veltoverste, Door Ian van Zanten Rechtsgeleerde, Door Philips den Tweeden, De Nacht voorleden*, Hier komen de Byvouglicke woorden achter de Zelfstandige.

/alzo blijven eenige byvouglicke woorden onverandert/ als men zegt *Beleyt door Spilbergen Veltoverste, door Ian van Santen Rechtsgeleerde*, hier blijven *Veltoverste* ende *Rechtsgeleerde*, zonder veranderen/ de oorzaeke schijnt te wezen/ om dat die woorden geen Ledeken voor haer en hebben/ ende om dat zy ook achter het zelfstandig woort staen.⁹

Uit deze voorbeelden blijkt dat ondanks de expliciete opmerking over het voorzetsel *van* in het gebruik ook *door* als agensaanduiding voor Van Heule mogelijk is. Dat is een gebruik dat overigens niet elders (Van Heule 1625: 109) in zijn bespreking van het voorzetsel *door* genoemd wordt:¹⁰

Met *Door* zegt men *Het gaet door mijn hert, Het breekt door alle dingen, Door beteykent somtijts eene oorzaeke als Zy deden dat door vreeze, Daer wort veel door nijcdicheyt gedaen, Door voor Over al, als Door het Lant*.

Bij de grammatici Kók (1649) en Leupenius (1653) zijn geen passages over de agensaanduiding te vinden en evenmin in de uitvoerige achttiende-eeuwse grammatica's van Moonen (1706) en Sewel (1712, 2e dr.). Dat Sewel geen melding maakt van de agensaanduiding is des te opmerkelijker omdat hij voor het eerst het omzetbaarheids criterium hanteert: bedrijvende werkwoorden zoals *onderwijzen, horen, lezen, slaan, verachten* kunnen in principe omgezet worden in de lijdende vorm, dit in tegenstelling tot onzijdige werkwoorden zoals *kelimmen, lopen, zitten* (Van der Wal 1982: 62-63). Pas bij Weiland (1805: 132, 133, 267) wordt echter de relatie tussen bedrijvende en lijdende vorm gelegd met agentie *door-* of *van-*bepalingen.

⁹ Zie eveneens Van Heule (1633: 111).

¹⁰ Overigens staat ook niet bij het voorzetsel *van* het gebruik als agensaanduiding vermeld. Zie Van Heule (1625: 109): "*Van* beteykent de beweginge van eene plaetse/ als *Ik kooome van Delft, Van de Kerke, Van het Gezelschap*".

Al met al is de oogst dus bijzonder schaars. Wanneer wij ons tot deze summier informatie in grammatica's zouden beperken, krijgen we een onvolledig beeld van de Vroegnieuw nederlandse variatie. Het voorzetsel *bij* hebben we immers gemist. Het *WNT* (II: 2578) denkt de mening van Vondel over het gebruik van *bij* en *door* te weten: "Vondel keurde *door* even goed als *bij*". Dat is interessant want daarmee stuiten we op een contemporaine norm. Alleen... Vondels oordeel had niet de strekking die het *WNT* noemt. Wanneer we de verwijzing natrekken blijkt die te slaan op de variatie *bij/ door* in *Hy verstaat by/ door d'ewige tabernakelen het ewige leven*, waar het dus evident niet om een agensaanduiding gaat. Vondels mening over *bij* in de agensaanduiding is wel af te leiden uit een ander voorbeeld dat Vollenhove hem had voorgelegd: *De zonde by/ van Godt zo gehaat*. Hier oordeelde Vondel dat zowel *bij* als *van* acceptabel waren. Over *door* laat hij zich niet uit. Heeft Vollenhove het niet nodig gevonden om hem ook die variant voor te leggen?

Onze conclusie moet zijn dat voor contemporaine grammatici de variatie bij de agensaanduiding geen aanleiding tot bijzondere aandacht en expliciete normering was. Die invalshoek blijkt dus weinig gegevens op te leveren. Een voorlopig beeld van variatie en verandering is tot nu toe geschetst, voorzien van vragen, vragen waarop slechts uitgebreid corpusonderzoek een antwoord kan geven. Een constatering die de scheidende taalkundige met zijn ruime ervaring in corpusgebaseerd onderzoek alleen maar zal kunnen onderschrijven.

Bibliografie

- ANS (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2e dr. Walter Hasereyn e.a. (red.) Groningen: Nijhoff.
- Cuyckens, Hubert (1999). Historical evidence in prepositional semantics: the case of English *by*. In: G.A.J. Tops e.a. (eds), *Thinking English grammar. To honour Xavier Dekeyser, professor emeritus*. Leuven: Peeters, 15-32.
- DBNL. Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren <www.dbnl.org>
- Dik, Simon C. (1980). *Studies in functional grammar*. London: Academic Press.
- Duinhoven, Anton M. (1997). *Middel nederlandse syntaxis synchroon en diachroon*. Deel 2. *De werkwoordgroep*. Groningen: Nijhoff.
- Geeraerts, Dirk (1997). *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*. Oxford: Clarendon.
- Heule, Christiaan van (1625). *De Nederduytsche grammatica ofte spraekconst*. Leyden: Daniel Roels (Ed. W.J.H. Caron. Groningen & Djakarta: Wolters, 1953, Triviumreeks).
- Heule, Christiaan van (1633). *De Nederduytsche spraekconst ofte taelbeschrijvinghe*. Leyden: Jacob Roels (Ed. W.J.H. Caron. Groningen & Djakarta: Wolters, 1953, Triviumreeks).
- Kók, Allardus Lodewijk (1649). *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Amsterdam: Johannes Troost (Ed. G.R.W. Dibbets. Assen: Van Gorcum, 1981).
- Leupenius, Petrus (1653). *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*. Amsterdam: Hendryk Donker (Ed. W.J.H. Caron. Groningen: Wolters, 1958, Triviumreeks).

- MNW (1885-1952). *Middelnederlandsch Woordenboek*. E. Verwijs & J. Verdam. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Moonen, Arnold (1706). *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam: François Halma.
- OED. *Oxford English Dictionary*. <www.oed.com>
- Séwel, Willem (1712). *Nederduitsche spraakkunst*. 2e dr. Amsterdam: Robert Blóklant. (1e druk 1708).
- Taylor, John R. (2002). *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, 1584. Leyden: Christoffel Plantyn (Ed. G.R.W. Dibbets. Assen & Maastricht: Van Gorcum, 1985).
- Wal, Maria J. van der (1982). Opvattingen over het werkwoord en meer in het bijzonder over het passief in de Nederlandse grammatikale traditie van de 17de t/m de 19de eeuw. In: Lo van Driel & Jan Noordegraaf (red.), *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Kloosterzande: Grafische Industrie Duerinck-Krachten, 52-80.
- Wal, Maria J. van der (1986). *Passiefproblemen in oudere taalfasen, middelnederlands zijn / werden + participium praeteriti en de pendanten in het Gotisch, het Engels en het Duits*. Dordrecht: ICG Printing.
- Weiland, Petrus (1805). *Nederduitsche spraakkunst*, Amsterdam: Johannes Allart.
- WNT. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 1882-1998. 's-Gravenhage: SDU.
- Yamamoto, Mutsumi (1999). *Animacy and reference. A cognitive approach to corpus linguistics*. Amsterdam: Benjamins.